

186; J. T. P. de Bruijn, "Bibliographies and Catalogues (in the West)", *Etr.*, IV, 214-219; Ahmad Monzawî – Ali-Naki Monzawî, "Bibliographies and Catalogues (in Iran)", a.e., IV, 219-235; Dihudâ, *Luğatnâme* (Muîn), Mukaddime, s. 135-139, 201-277.

TAHSİN YAZICI

□ TÜRK EDEBİYATI. Osmanlı dönemine ait elde mevcut en eski kitap kayıtları vakfiyelerde ve kütüphane defterlerinde yer almaktadır (bk. KATALOG). Türkler'de asıl bibliyografya çalışmalarının temelini oluşturan ilimlerin sınıflandırılmasına yönelik eserlerin tarihi XV. yüzyıla kadar iner. Bu türdeki çalışmaların belli başlıları, Abdurrahman b. Muhammed el-Bistâmî'nin (ö. 858/1454) 100 ilimden bahseden *el-Fevâ'ihu'l-miskiyeye fi'l-fevâtihi'l-Mekkiyye*, Molla Lutfî'nin (ö. 900/1494) ilimlerin mahiyeti ve gruplandırılmasına dair *el-Me'âlibü'l-ilâhiyye*, Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin 500 kadar ilmin mahiyetinden, bu ilimlere dair yazılan eserlerle yazarlarından bahseden *Miftâhu's-sâ'ade* ve Sadreddinzâde Şirvânî'nin *el-Fevâ'idü'l-hâkânîyye* adlı eserleridir. Arapça olan *Miftâhu's-sâ'ade*'nin çevirisi oğlu Kemâledin Mehmed tarafından *Mevzûâtü'l-ulûm* adıyla yapılmıştır. Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn'u* 300 kadar ilim hakkında bilgi vermesinin yanında çeşitli ilimlere dair 14.501 yazma eseri tanıtmaktadır. *Keşfü'z-zunûn'a* en önemlisi Bağdatlı İsmâil Paşa'ya ait olmak üzere çeşitli zeyiller yazılmıştır.

Matbaanın icadı üzerine yayın sayısında görülen artışa paralel olarak modern bibliyografya anlayışı da ortaya çıkar. Türkler'in matbaayı kullanmaya başladıkları 1728'den sonra uzun bir süre çok az sayıda kitap basılmıştır. Bunların bibliyografik denetimine yönelik ilk çalışmalar çoğu Türkiye'de elçilik görevlisi olarak bulunan Batılılar'ca gerçekleştirilmiştir. 1729-1821 döneminde, Giambatista Toderini ve Bernhard Freiherr v. Jenisch başta olmak üzere bazı araştırmacılar Türk basıncılığının ürünlerine yönelik yayın yapmışlardır. Thomas-Xavier Bianchi, 1821'de *Journal Asiatique*'te neşrettiği "Notice" adlı makale dizisinin "Catalogue des livres turcs imprimés à Constantinople" başlıklı bölümünde ilk Türk matbaasının kuruluşundan 1820 yılına kadar İstanbul'da basılan altmış sekiz yayının bibliyografik listesini kronolojik sıra ile vermiştir. Bunu Joseph von Hammer-Purgstall ve Joseph-Toussaint Reinaud'nun 1830'lu

yılların başında yayımladıkları listeler izler. Yine Bianchi, 1822-1842 yılları arasında Bulak Matbaası'nda basılan Türkçe, Arapça ve Farsça 243 eserin (1843), C. M. Frähn da Saint Petersburg'da basılan tarih-coğrafyaya ait 244 Arap, Fars ve Türk eserinin bibliyografya kayıtlarını (1845) neşreder.

Önceleri "Bibliographie orientale" genel başlığı altında ifade edilen Türk kitap varlığı için 1840'lı yılların sonuna doğru "Bibliographie ottomane" başlığı kullanılmaya başlanmış, 1850'li yılların ilk yarısı içinde "Bibliographie turque" terimi de kullanılmıştır. 1857 yılında İstanbul'da Koehler Frères tarafından aynı adla tek sayı olarak bir dergi de çıkarılmıştır.

Bunların dışında yine Bianchi'nin, 1859-1863 döneminde İstanbul ve Bulak matbaalarında basılan 146 eserin künyelerini tesbit eden "Bibliographie ottomane" adlı makale dizisiyle bu çalışmayı tamamlar nitelikteki François-Alphonse Belin'in 1864-1876 arasında İstanbul'da basılmış 607, Clément Imbault Huart'ın 1877-1890 döneminde aynı yerde basılmış 1650 kadar eserin künyelerini veren, aynı adla yayımlanmış eserleri de Batılı yazarların konuyla ilgili önemli çalışmalarıdır.

XIX. yüzyılda Osmanlı yayın hayatı içinde bibliyografya konusuna dahil edilebilecek ilk etkinlikler *Takvîm-i Vekâyi'*, *Cerîde-i Havâdis* gibi gazetelerdeki yayın duyuruları ile Arakel, Karabet, Asır, Cihan gibi kitapçıların neşrettikleri kataloglardır. Bunlardan Kitapçı Arakel Efendi tarafından 1301'de (1884) *Arakel Kitab-hânesi Esâmî-i Kütübü* adıyla yayımlanan 272 sayfalık katalogta 968 kitap tanıtılmaktadır. Bu dönemde II. Abdülhamid'in emriyle kırk bir kütüphane katalogu bastırılmış, Mizancı Murad Bey tarafından padişahın on beşinci cülûs yıl dönümü münasebetiyle, 1876-1890 yılları arasında yayımlanan kataloglarla kanun ve nizamnâmeler de dahil yaklaşık 4000 yayını kapsayan *Devr-i Hamîdî Âsârı* adıyla bir kitap listesi neşredilmiştir (İstanbul 1308). Aynı yıl, o seneye kadar Encümen-i Teftîş tarafından basılmasına izin verilen eserleri gösterir bir liste neşredilmiş de içinde henüz basılmamış kitaplar bulunduğundan tam bir yayın listesi sayılmaz.

Yenileşme dönemi Osmanlı aydınlarının bir ilim dalı olarak "bibliyografi"yi gündeme getirmelerinin bilinen en eski tarihi 1891'dir. Serkiz Orpilyan ile Seyyid Abdül-

zâde Mehmed Tâhir'in hazırladığı *Mahzenü'l-ulûm*'un başına konan takrizlerden Hâmid Vehbi'ye ait olanında ve kitabın müelliflerince kaleme alınan mukaddimesinde bibliyografi kavramı söz konusu edilmektedir.

Ahmed Midhat Efendi'nin *Tercümân-ı Hakikat*'te çıkan "Bibliyografya" makalesi (2 Ağustos 1310/14 Ağustos 1894) bir hayli ilgi uyandırmış, buradan alınarak birer gün arayla *İkdam* ve *Ma'lûmât*'ta da yayımlanmış, bu konunun bir mesele olarak ortaya çıkmasına vesile olmuştur. *İkdam*'da Necip Âsım'ın (Yazıksız) aynı başlıkla imzasız olarak bir kitap tanıtma yazısı (12 Temmuz 1311/24 Temmuz 1895), ardından Ahmed Midhat'ın gazeteye gönderdiği mektup metni neşredilmiş, bu mektubun da teşvikiyle Ahmed Cevdet, Taşköprizâde'nin *Mevzûâtü'l-ulûm*'unu yayımlamıştır (İstanbul 1313). Aynı yıl içinde *Ma'lûmât* dergisi bibliyografya kelimesine Türkçe karşılık bulunması için bir ilân vermiş (*İlâve-i Ma'lûmât*, nr. 12, 12 Eylül 1895, s. 4) bunun üzerine Recâizâde Mahmud Ekrem "Bibliyografya" başlıklı bir yazısında (*Ma'lûmât*, 28 Eylül 1311/10 Ekim 1895, s. 338) "kitaplar hakkında mâlûmat tahriri, ilm-i ahvâl-i kütüb, ma'rifetü'l-kütüb, esâmî-i kütüb, ilm-i ta'rîfi'l-kütüb, ilm-i tavsîfi'l-kütüb, mevzûâtü'l-ulûm, fenn-i tedkîk-i mevzûât" gibi tabirlerin kullanılabilceğini, ancak Ahmed Midhat'ın da teklif ettiği gibi doğrudan bibliyografya kelimesini kullanmanın en uygunu olacağını belirtmiştir.

Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Ahvalnâme-i Müellefât-ı Askeriyye-i Osmâniyye* adıyla yayımladığı eserinin önsözünde (İstanbul 1316) bibliyografyacılık konusunda düşüncelerini belirtirken ilim sahiplerini kendi alanlarıyla ilgili kitapların bibliyografyalarını hazırlamaya davet eder, böylece "bibliyografya-i Osmânî" kavramını ortaya atar. Biyo-bibliyografik alanındaki çalışmalarıyla tanınan Bursalı Mehmed Tâhir de bibliyografyayı konu alan bir makalesinde ("İlm-i Ahvâl-i Kütüb-Bibliyografi", *Hüdavendîgâr Gazetesi Nûsha-i Mahsûsa*, 1325 [1910], s. 36-42), Ahmed Muhtar'dan on yıl sonra ilim sahasındaki ihtiyaçların en büyüğünün bir Osmanlı bibliyografisi meydana getirmek olduğunu ifade eder.

II. Meşrutiyet dönemindeki kitâbiyat çalışmaları Bursalı Mehmed Tâhir'in *Si-yasete Mütellik Âsâr-ı İslâmiyye* (İstanbul 1332), *Ahlâk Kitaplarımız* (İstan-

bul 1325) ve *Osmanlı Müellifleri* (I-III, İstanbul 1333-1342) adlı eserleri dışında bazı kitapçı katalogları ile dergi ve gazetelerde yer alan kitap ilân ve haberleriyle sınırlı kalmıştır. Bu dönemde M. Fuad Köprülü gibi ilim adamlarının başlatılan Avrupa ilim ve metodlarının Türkiye'ye aktarılması çalışmaları önemli bir safhaya girmiş, bibliyografya karşılığında "kitâbiyat" kullanılmaya başlanmış, Fehmi Edhem bu adı taşıyan bir de eser yayımlamıştır (İstanbul 1341/1343).

1928'de Latin harflerinin kabulünden sonra Maarif Vekâleti'nin işe el atmasıyla bibliyografya yayımcılığında yeni bir dönem başlamıştır. *İstanbul Matbaalarında Yeni Harflerle Basılmış Olan Neşriyat Kataloğu* (Ankara 1929) ve Türkiye'de çıkan kitap, gazete ve dergilerden bahsetmek üzere 1928-1933 yılları arasında on altı sayı çıkarılan *Bibliyografya* adlı bültenle millî karakterli Türk bibliyografyasının temeli atılmıştır. Bunlardan da faydalanılarak *Türkiye Bibliyografyası: Türk Harflerinin Kabulünden Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümüne Kadar (1928-1933)* adıyla bir eser neşredilmiştir (Ankara 1933). Böylece Türkiye'de onlu sınıflama dizgesi de ilk olarak uygulama alanı bulmuştur. 1934'te Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle derleme ve bibliyografik denetim çalışmaları resmîyet kazanmıştır. 1935 yılından itibaren değişik dönemlerde altışar, üçer ve birer aylık periyotlarla neşredilen, daha sonra onar yıllık toplu basımları yapılan *Türkiye Bibliyografyası* önceleri Derleme Müdürlüğü'nce, 1955'ten başlayarak Millî Kütüphane bünyesinde kurulan Bibliyografya Enstitüsü'nce yayımlanmıştır. 1952'de süreli yayınların taranmasıyla *Türkiye Makaleler Bibliyografyası* ve 1971'de *Devlet Yayınları Bibliyografyası* neşredilmeye başlanmıştır.

Kültür Bakanlığı'nca yayımı sürdürülen *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu* (I-VIII, Ankara 1979), Seyfettin Özege tarafından hazırlanan *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu* (I-V, İstanbul 1975-1980) ve Millî Kütüphane'nin yayımına devam ettiği *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu Arap Harfli Türkçe Eserler* (I-V, Ankara 1990), eski harfli yazma ve matbu eserlerin bibliyografik denetimini sağlamaya yarayan belli başlı çalışmalardır. Hasan Duman'ın hazırladığı *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası* ve *Toplu Kataloğu* (I-II,

Ankara 1999) ile *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı Türk Süreli Yayınları ve Gazeteler Bibliyografyası* ve *Toplu Kataloğu 1828-1928* (I-III, Ankara 2000) alanlarıyla ilgili en kapsamlı eserlerdir. Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Başkanlığı, *Cumhuriyet Dönemi Makaleler Bibliyografyası* ve *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası*'nın CD kayıtlarını gerçekleştirerek kitâbiyat çalışmalarını bilgisayar ortamına taşımıştır (2002).

Genel bibliyografya çalışmaları yanında ilim dallarına, kişilere veya konulara yönelik ihtisas bibliyografyaları da Latin harflerinin kabulünden sonra gelişerek ve çeşitlenerek çoğalmıştır. İlim dallarına göre hazırlanmış bibliyografya çalışmalarının belli başlıları arasında şu eserler yer almaktadır: *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası* (haz. Enver Koray, I-IV, Ankara 1959-1987); *Açıklamalı Türk Halk Müziği Kitap ve Makaleler Bibliyografyası* (haz. Veysel Arseven, İstanbul 1969); *Türk Sosyoloji Bibliyografyası 1928-1968* (haz. Mahmut Tezcan, Ankara 1969); *Türk Hukuk Bibliyografyası* (haz. Teoman Akınal – Köksal Bayraktar, I-III, İstanbul 1970); *Türk Folklor ve Etnografya Bibliyografyası* (I-IV, Ankara 1971-1999); *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Tiyatro Bibliyografyası* (haz. Ahmet Borçaklı – Gülten Koçer, Ankara 1973); *Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslamî Eserler Bibliyografyası* (haz. Osman Öztürk – Bekir Topaloğlu, Ankara 1975); *Türk Kütüphanecilik Bibliyografyası* (haz. Abdullah Savaşçı – Nurten Eke, Ankara 1976); *Türkiye Bibliyografyasında Yayınlanan Dinî Eserlerin Bibliyografyası* (haz. Nesrin Bazlamatçı, Ankara 1977); *Türkiye Yer Bilimleri Bibliyografyası 1825-1975* (haz. R. Brinkmann, Ankara 1977); *Arşiv ve Arşivcilik Bibliyografyası: Türkçe ve Yabancı Diller* (haz. İsmet Binark, Ankara 1979); *Türkiye Ekonomisi Bibliyografyası: 1929-1976* (haz. Nihat Falay, İstanbul 1979); *1876-1976 Arası Türkiye'de Hadis Çalışmaları Bibliyografyası* (haz. İsmail Lütfi Çakan, İstanbul 1980); *Anadolu ve Rumeli Ağzları Bibliyografyası* (haz. Tuncer Gülensoy, Ankara 1981); *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası: 1850-1981* (haz. Aykut Kazancıgil – Vural Solok, İstanbul 1981); *Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası I-II* (haz. Muzaffer Gökman, Ankara 1981); *Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası* (haz. Ekmeleddin İhsa-

noğlu, İstanbul 1985); *Açıklamalı Yemek Kitapları Bibliyografyası* (haz. Turgut Kut, Ankara 1985); *Türkiye Türkler ve Türk Dili Bibliyografyası* (Ankara 1986); *Başlangıcından Günümüze Türk Psikolojisi Bibliyografyası* (haz. Nuri Bilgin, İzmir 1988); *Türk Müziği Bibliyografyası: 9. yy-1928* (haz. Onur Akdoğu, İzmir 1989); *Hüsn-ü Hat Bibliyografyası* (haz. Ali Haydar Bayat, Ankara 1990); *Musıkî Makaleleri Bibliyografyası* (haz. Goncagül Kaderoğlu, İstanbul 1992); *Arşivcilik Bibliyografyası: Türkçe ve Yabancı Dillerde Yayınlanmış Kaynaklar 1979-1994 I-III* (Ankara 1995); *Alevilik-Bektaşılık Bibliyografyası* (haz. Ali Yaman, Mannheim 1998); *Türkiye Kur'an Makaleleri Bibliyografyası* (haz. Murat Sülün – Ömer Çelik, İstanbul 1999). Bibliyografyaların bibliyografyası olarak hazırlanan mevcut en kapsamlı çalışma ise *Cumhuriyet Döneminde Bibliyografyaların Bibliyografyası* adlı eserdir (Ankara 1973).

Osmanlı döneminde birer sayı çıkan *Kitapçı* (İstanbul 1912) ve *Kitapçılık* (İstanbul 1330) dergilerinden sonra Latin harflerinin kabulünün ardından gazete ve dergilerdeki kitâbiyat sayfaları dışında doğrudan kitâbiyat dergisi veya kitap eki olarak yayımlanmış eserler de bulunmaktadır. Bunların belli başlıları şunlardır: *Bibliyografya* (Ankara 1946), *Yeni Yayınlar Aylık Bibliyografya Dergisi* (Ankara 1956), *Kitaplar Âlemi* (Ankara 1960), *Kitap Belleten* (İstanbul 1960), *Gözlem* (Ankara 1965), *Kitap Dünyası* (Ankara 1967), *Kitaplar Arasında* (Ankara 1968), *Bibliyografya* (Ankara 1972), *Kitaplar* (Ankara 1972), *Kitap* (Ankara 1981), *Günümüzde Kitaplar* (İstanbul 1984), *Kitap Dergisi* (İstanbul 1986), *Kitap Dünyası* (Ankara 1992), *Kitap Gazetesi* (Ankara 1992), *Müteferrika* (İstanbul 1993), *Kitaplık* (İstanbul 1993), *Matbuat* (İstanbul 1994), *Bilge* (Ankara 1994), *Kebikeç* (Ankara 1995), *Kitap Haber* (İstanbul 1997), *Virgöl* (İstanbul 1997), *Türklük Bilgisi* (Ankara 1998), *Simurg* (İstanbul 1999).

BİBLİYOGRAFYA :

Adnan Ötügen, *Bibliyotekçinin Elkitabı*, Ankara 1948, II, 303-445; Yaşar Karayalçın, *Bibliyografya Meselemize Umumi Bir Bakış*, Ankara 1954; Sami N. Özerdim, *Türkiye Bibliyografyası*, Ankara 1974; Özer Soysal, *Türkiye'de Çağdaş Bibliyografik-Dokümanter Hizmetlerin Gelişimi*, Ankara 1983; a.mlf., *Geriyeye Dönük Türk Bibliyografyasında Bir Öncü Kaynak Olarak Joseph v. Hammer-Purgstall*, Ankara 1994; Mehmet Zeki Pakalın, "Bibliyografya Ta-

rihine Bir Bakış", *Akademi: Fikir Hareketleri*, I/3, İstanbul 1946, s. 27-30; M. Türker Acaroğlu, "Osmanlı-Türk Genel Bibliyografyası", *TDI*, III/31 (1954), s. 431-433; Fevziye Abdullah Tansel, "Bibliyografya Ta'birinin Edebiyatımızda İlkönce Kullanılışı", *KAM*, II/1 (1973), s. 37-42; Ali Birinci, "Ankara'nın Kitabiyât Mecmuaları", *TY*, sy. 176 (2002), s. 111-114; "Bibliyografya", *TA*, VI, 330-332; Necmeddin Sefercioğlu, "Kitabiyat", *TDEA*, V, 360-363.

ÂLİM KAHRAMAN

□ HADİS. Hz. Peygamber'e nisbet edilen söz ve haberlerin ilk kaynağına dayandırılması önemli olduğundan müslümanlar, daha sahâbe devrinden itibaren Hz. Peygamber'in mânevî otoritesinin istismarını önlemek, dini en doğru şekilde gelecek nesillere aktarmak için büyük gayret sarfetmişler ve isnad sistemini icat edip geliştirmişlerdir (bk. İSNAD). Resûl-i Ekrem'in sağlığında yazılmaya başlanan hadislerle ilgili olarak tedvin döneminden itibaren eserler kaleme alınmıştır. M. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı (Studies in Early Hadith Literature)* adlı eserinde (İstanbul 1993) I (VII) ve II. (VIII.) yüzyıllarda hadis yazarlarla onlardan hadis yazarlar hakkında bilgi vermektedir (s. 34-162). Hadislerin tasnif şekline göre "müsned, mu'cem, musannef, câmi', sünen" vb. adlarla anılan eserlerle ilgili olarak müstedrek, müstahrec, kırk hadis, etrâf, zevâid gibi değişik türde çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca hadis usulü, isnad zincirindeki râviler, hadislerdeki garîb kelimeler, ihtilâflar, müşkiller, nâsih-mensuh ve hadislerin şerhi vb. dallarda birçok eser yazılmıştır (*DİA*, XV, 47-63). Başka sahalarda olduğu gibi hadis, siyer ve megâzî müellifleri hakkında bilgi veren ilk bibliyografik eser İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'idir. Müellif eserinin altıncı makalesinin altıncı bölümünü muhaddislere, aynı makalenin birinci bölümünü İmam Mâlik ve ondan rivayette bulunanlara, ikinci bölümünü Ebû Hanîfe ve ashâb-ı re'ye, üçüncü bölümünü İmam Şâfiî ve ondan rivayette bulunanlara ayırmıştır. Daha sonra İbn Hayr el-İşbîlî *Fehrese*'sinde hadis ilminin muhtelif dallarında, siyer ve megâzî konularında 300 kadar esere dair bilgi verir (s. 77-240). Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn'u* ile onun zeyli olan Bağdatlı İsmâil Paşa'nın *İzâhu'l-meknûn'u* diğer dallarla birlikte hadis, tarih ve megâzî ile ilgili çalışmalara yer vermiştir. Hadis ilmindeki en geniş bibliyografik çalışmalardan biri, Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî'nin hadisin çeşitli dallarında 1400 kadar eser

hakkında bilgi verdiği *er-Risâletü'l-Müste'trafe li-beyâni meşhûri kütübî's-sünneti'l-müşerreffe* adlı kitabıdır. Eser dipnot ve ilâvelerle birlikte Yusuf Özbek tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1994). Aynı aileden Abdülhay el-Kettânî de *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyehat ve'l-müselâ't*'inde (nşr. İhsan Abbas, I-III, Beyrut 1402/1982) 662 müellif ve eserini tanıtmaktadır. Genel olarak hadis bibliyografyasına dair en geniş bilgi veren eserlerden biri de Muhyiddin Atıyye, Selâhaddin Hifnî ve Muhammed Hayr Yûsuf tarafından hazırlanan *Delîlü mü'el-fâtî'l-hadîsi's-şerîf el-ma'tbû'a el-ka'dime ve'l-hadîse* olup burada hadisin çeşitli dallarında yazılan 3392 kitap ele alınmıştır (I-II, Beyrut 1416/1995).

Diğer İslâmî ilimlerle birlikte veya müstakil olarak hadis dalında muhtelif dillerde yapılan yayınları derleyen çalışmalar da vardır. Fuat Sezgin başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanan *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde* adlı eserin (Frankfurt 1990) bir bölümü hadisle ilgilidir (II, 332-343). Ayrıca Ahmad von Denffer'in *Hadith a Select and Annotated Guide to Materials in English Language* (Leicester 1985) ve *Literature on Hadith in European Languages* (Leicester 1981); Muhammed Nezîr Ranca'nın *Ehâdis ki Urdu Terâcim* (İslamâbâd 1995) adlı çalışmalarını zikretmek gerekir.

Hadisle ilgili olarak bir bölgede yapılan telifleri konu edinen veya ünlü bir muhad-dis ve eseri üzerine gerçekleştirilen çalışmaları derleyen eserler de mevcuttur. Muhammed b. Abdullah et-Tuleydî'nin *Türâşü'l-Megâribe fi'l-hadîsi'n-nebevî ve 'ulûmihî* adlı kitabında (Beyrut 1995) Endülüs, el-Mağribü'l-aksâ ve Şin-kî çevresinde yazılmış hadise dair 1291 eser tanıtılmaktadır. Meşhur bir müellif veya eseri üzerine yapılan araştırmaları derleyen bibliyografya çalışmasına örnek olarak da Kemal Sandıkcı'nın *Sahîh-i Bu-hârî Üzerine Yapılan Çalışmalar* (Ankara 1991) ve Gazzâle Hâmîd'in *Şürûhu Şahîhi Bu'hârî* (Lahor 1991) adlı eserleri zikredilebilir.

Hadis edebiyatından kolayca yararlanmayı sağlayacak eserler hakkında da literatür çalışmaları vardır. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı, Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri*'nde bu konuya bir bölüm ayırmıştır (IV. Bölüm, s. 181 vd.). Charles L. Geddes, *Guide to Reference Books for Islamic Studies*

adlı eserinde (Denver 1985) diğer İslâmî bilimlerde yanında hadis dalında yapılan çalışmalara da yer verir (s. 102-122). Genel olarak hadis edebiyatı sahasında gerçekleştirilen çalışmalara Muhammed Zübeyr Sıddîki'nin *Hadith Literature Its Origin, Development, Special Features And Criticism* adlı eseriyle (trc. Yusuf Ziya Kavakçı, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1966) Mücteba Uğur'un *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara 1996) örnek olarak gösterilebilir. Günümüzde yapılan en önemli bibliyografya çalışmalarından Carl Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Litteratur*'u ile Fuat Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı eserinde hadis için de bölümler ayrılmıştır.

Hz. Peygamber'e izâfe edilen bir söz ve habere kaynak gösterilmesi işi başlangıçta isnad sistemiyle yapılmış, hadisi en son rivayet edenler kendilerinden önceki râviler zincirini de zikretmiştir. Hadisler tasnif edilip ana kaynaklarda yer alınca artık bunlar kaynak gösterilmeye başlanmıştır. Sonraki yüzyıllarda gerçekleştirilen etrâf çalışmalarında çok defa sened hazfedilmiş, yalnız hadisin alındığı kaynaklar belirtilmiştir. Bazıları da aynı kaynağı defalarca zikretmemek için remizler kullanmışlardır. Meselâ Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir, *el-İşrâf 'alâ ma'rifeti'l-etrâf* adlı eserinde ana kaynakları olan *Sünenü Ebî Dâvûd*, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce için çeşitli rumuzlar kullanmıştır (vr. 6^a). Süyûtî, *el-Câmi'u's-şâgîr*'de kaynakları göstermek ve hadisin sıhhat derecesini belirtmek için harf ve rakamlardan ibaret otuzdan fazla remize yer vermiş (Çakan, 117-118), Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî de *Râmûzü'l-e-hâdis*'te benzer bir usul takip etmiştir. Günümüzde belli başlı hadis kaynakları gösterilirken A. J. Wensinck'in hazırladığı *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî* (I-VIII, Leiden 1988) esas alınmakta ve konularına göre tasnif edilmiş hadis kitaplarından Müslim'in *el-Câmi'u's-şâhih*'i ile Mâlik'in *el-Muvatta'*'ı dışında kalanlarda genellikle kitap adları ve bab numaraları verilmektedir. Müslim'in ve Mâlik'in eserinde bab yerine her kitabın kendi içindeki numaraları esas alınmakta, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde ise Kahire 1313 baskısına göre cilt ve sayfa numaraları kaydedilmektedir. Yine Wensinck tarafından hazırlanıp Muhammed Fuâd Abdülbâki tarafından Arapça'ya nakledilen *Miftâhu künûzi's-sünne*'de (Beyrut 1403/1983)